

דוד בן-גוריון, כמאל אטאטורק ועיצוב מדיניות הביטחון – מבט היסטורי

זכי שלום

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

וחלוצי, מתקדם ונועז ובעל מחויבות חסרת גבולות לארץ ישראל. בני היישוב, כך טען בן-גוריון, אימצו מערכת ערכים מערבית ומתקדמת. הם היו מחויבים לערכים של דמוקרטיה וחופש הפרט; הם שאפו למסד כאן בארץ ישראל מדינה בעלת יכולות טכנולוגיות-מדעיות מן המתקדמות בעולם; הם האמינו שבכוח הרצון, הנחישות וההתמדה הם יוכלו לעמוד מול כל אתגר שיעמוד בפניהם – הן חברתי-כלכלי והן מדיני-ביטחוני.

כמאל אטאטורק שילב הן מנהיגות מדינית-צבאית נועזת ומאוזנת והן מדיניות חברתית רפורמיסטית ופורצת דרך. נראה ששילוב זה באישיות ובמנהיגותו של אטאטורק הוא ששבה את ליבו של בן-גוריון.

גלי העלייה שהגיעו לארץ בעקבות הכרזת העצמאות, ממזרח אירופה ובעיקר מארצות ערב, העצימו את חרדותיו של בן-גוריון. הוא ראה בעיני רוחו יהודים הנטועים עדיין בהלך מחשבה כמו בגולה, וחשש מאוד מיכולת העמידה שלהם מול האתגרים הקשים העומדים בפניהם – הן במישור הכלכלי והן במישור הביטחוני. מעבר לכך, רובם ככולם הגיעו ממדינות ללא מסורת דמוקרטית, ובן-גוריון חשש שהשפעתם על אופייה הדמוקרטי של מדינת ישראל תהיה שלילית.

בהקשר הביטחוני הוא פחד שהם יתקשו להיאחז באדמה מול גלים של מסתננים, שינסו לחדור לארץ למטרות שוד ורצח. ואכן, במקרים רבים הבהירו מנהיגים של רשויות, עיירות פיתוח ויישובים שבהם חיו עולים חדשים, בעיקר מארצות ערב, לאורך גבולות המדינה ביישובי ספר, כי אם תימשך תופעת ההסתננות וצה"ל לא ייתן לה מענה הולם, יעזבו אנשים את בתיהם ויעברו למקום אחר.

כדי להתמודד עם סיכונים אלה יזם בן-גוריון הקמת מערך של מתנדבים ומתנדבות בני היישוב הוותיק, שעברו לגור במשך זמן מסוים ביישובים שאוכלסו על

דמותו של אטאטורק בעיני בן-גוריון

חודשים ספורים לאחר שהתפטר מן הממשלה (16 ביוני 1963) התבקש דוד בן-גוריון על ידי עיתון טורקי לכתוב מאמר על אישיותו של כמאל אטאטורק, מחולל טורקיה המודרנית. בן-גוריון כתב מאמר רצוף שבחיים: "מוסטפא קמאל אטא טורק", כתב בן-גוריון, "היה בלי ספק מהמדינאים הגדולים ביותר בעולם במאה העשרים לפני מלחמת העולם השנייה ואחד הרפורמיסטים הגדולים והנועזים ביותר שקמו באיזה עם שהוא" (בן-גוריון, 1963).

בן-גוריון חי ופעל כדמות פוליטית באחת התקופות הסוערות והרות הגורל של העידן המודרני. הוא חווה כאדם בוגר את מלחמת העולם הראשונה, וכאישיות פוליטית מרכזית בתנועה הציונית את מלחמת העולם השנייה, את השואה שנועדה להכחיד מעל פני האדמה את העם היהודי כולו, את השימוש בנשק גרעיני בפעם הראשונה בהיסטוריה האנושית, את הקמת חבר הלאומים והאו"ם ואת ההסדרים שעיצבו את פניה של המערכת הבינלאומית לאחר מלחמת העולם השנייה.

הוא היה מודע היטב למנהיגותם של אישים רבים במערכת הבינלאומית, אשר עמדו בפני משברים חמורים ויכלו להם, וביניהם: וודרו וילסון, לואי ג'ורג', פרנקלין רוזוולט, וינסטון צ'רצ'יל, הארי טרומן, ג'ון קנדי, קונרד אדנאואר, שארל דה-גול ואחרים. רוב המנהיגים הללו התמקדו בעשייה מדינית-ביטחונית, שבמסגרתה השיגו הישגים אדירים לעמיהם ולאנושות כולה. כמאל אטאטורק, לעומת זאת, שילב הן מנהיגות מדינית-צבאית נועזת ומאוזנת והן מדיניות חברתית רפורמיסטית ופורצת דרך. נראה ששילוב זה באישיותו ובמנהיגותו של אטאטורק הוא ששבה את ליבו של בן-גוריון.

במידה מסוימת ניתן לומר שבן-גוריון ראה באטאטורק את דמותו-הוא ואת מנהיגותו. גם הוא הבין מייד עם הכרזת המדינה שבלי עוצמה חברתית לא תקום ולא תתבסס גם עוצמה צבאית. בן-גוריון הכיר היטב את היישוב היהודי שקם בארץ ישראל לפני הכרזת העצמאות, הוא העריך אותו ובטח בו. בעיניו היה זה יישוב לוחם

— היתה תורכיה המחודשת ידיתם ובעלת בריתם של כל שכניה" (בן-גוריון, 1963).

הישגיו האסטרטגיים של אטאטורק נתנו ביטוי לתפיסת עולמו הריאליסטית של דוד בן-גוריון. תפיסה זו התבססה על ההנחה שמערכות היחסים בזירה הבינלאומית מעוצבות על בסיס של אינטרסים וכוח. בתקופת כהונתו כראש ממשלה ראה בן-גוריון את תקפותה של תפיסת עולם זו בהקשרים רבים. במסגרת מאמר זה נתמקד בשתי דוגמאות: הראשונה נוגעת להכרעה על הכרזת המדינה ב-15 במאי 1948.

ההכרעה על הקמת המדינה התקבלה בידיעה ברורה שיחסי הכוחות מעניקים באורח ברור עליונות לצד הערבי. יישוב יהודי שמנה כ-600 אלף נפש אמור היה להתמודד לפחות עם חלק ממדינות ערב, שמנו עשרות מיליונים. גם מבחינת ההצטיידות בנשק היה מצבו של היישוב נחות ביחס לצד הערבי.

כל זאת כאשר ברמה המדינית הכרעה כזו עמדה באופן ברור בניגוד לעמדת הממשל האמריקאי, וברקע ריחפו איומים חד-משמעיים באמברגו ובמניעת סיוע כלכלי. מעבר לכך, לבן-גוריון ולכל ההנהגה היה ברור שתבוסה של ישראל במערכה אינה יכולה להיבחן כמו תבוסה צבאית "רגילה", כאשר הצד הכובש משתלט על השטח ומשאיר את האוכלוסייה על כנה. במקרה הישראלי-ערבי לא היה לאף אחד ספק שהאויב הערבי יפעל להשמדת היישוב כולו — נשים, זקנים וטף. כל זאת כאשר זכר השואה שהתחוללה בעיקר באירופה שנים ספורות קודם לכן היה עדיין טרי בזיכרון הלאומי בישראל. ומעל לכול, ההחלטה התקבלה הלכה למעשה כאשר הדרג הצבאי בראשות הרמטכ"ל בפועל יגאל ידין מסתייג, אפילו מתנגד למהלך כזה, ומבהיר במפורש שהניצחון של ישראל במערכה הכבדה ההולכת ומתרגשת עלינו כלל אינו מובטח. לכל חברי ההנהגה היה ברור שלבן-גוריון עצמו ולרבים בתוך ההנהגה אין ידע צבאי של ממש שיכול לאפשר להם להציג עמדה מנוגדת לזו של הרמטכ"ל.

זו הייתה תמונת המצב שעמדה בפני בן-גוריון ערב ההכרעה על הקמת המדינה. חשוב לציין שההכרעה לא הייתה בהכרח הכרעה של משחק סכום אפס — להיות או לחדול. חבריו להנהגה וגם הדרג הצבאי הציגו לו להשהות את ההכרעה בכמה חודשים והציגו נימוקים משכנעים לכך, אך בן-גוריון סירב. הוא האמין שתאריך היעד להכרזה הוא "שעת חסד", ואם היא לא תתממש עכשיו, קיימת סכנה שלעולם לא תתממש. בדיעבד הוכחה ההכרעה של בן-גוריון כנכונה. היישוב היהודי יצא למערכה, שילם עליה מחיר כבד — קרוב לששת אלפים הרוגים — אבל יצא כמנצח.

ידי עולים חדשים. תקוותו של בן-גוריון הייתה שעצם המעשה יפגין סולידריות חברתית של בני היישוב הוותיק עם העולים החדשים וימנע מהם לממש איומים של נטישה. ב-25 במארס 1955 נכנסו מסתננים ממצרים למושב פטיש בנגב ורצחו את המתנדבת ורדה פרידמן, שהגיעה ליישוב מכפר ויתקין. על כך אמר בן-גוריון:

אם תיפתח הרעה מדרום [מכיוון מצרים ורצועת עזה], היא קודם כל תיפגש עם העולים החדשים [...] הם רצו לברוח ממושב פטיש [בעקבות הפעולה הרצחנית] אבל, היותם של בחורים ובחורות מכפר ויתקין בפטיש עצר אותם שלא יברחו" (שלום, 1995, עמ' 155-156).

ביומניו, במאמריו ובנאומיו הרבים מספור מציג בן-גוריון היבטים שונים של הרפורמה החברתית והערכית שהביא אטאטורק לטורקיה. הוא מספר שהיה סטודנט באוניברסיטה באיסטנבול שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה והכיר היטב את טורקיה העות'מאנית, גם זו של עבדול חמיד השני וגם זו של הטורקים הצעירים. בשנות ה-30, הוא כותב, שב לבקר באיסטנבול ו"כמעט שלא הכיר את העם" (בן-גוריון, 1963).

ביומניו, במאמריו ובנאומיו הרבים מספור מציג בן-גוריון היבטים שונים של הרפורמה החברתית והערכית שהביא אטאטורק לטורקיה.

עוד הוא כותב שבשנות לימודיו באוניברסיטת קושטא לא הייתה שם דריסת רגל לנשים, אך בשנות ה-30 המצב השתנה. במהלך ביקורו האחרון הוא נוכח לדעת שהאוניברסיטה מלאה סטודנטים וסטודנטיות. בעת לימודיו באוניברסיטה הנשים היו מכסות את פניהן כמנהג האסלאם, אולם שנים לאחר מכן הן התהלכו בפנים גלויות, כמו הגברים. גם השפה השתנתה, וכבר לא התבססה עוד על אותיות ערביות כבעבר (בן-גוריון, 1963).

במשך מאה שנים ויותר, כותב בן-גוריון, טורקיה הייתה ידועה בשם "האיש החולה על הבוספורוס", אף מדינה לא רצתה להתחבר אליה וכולם דיברו על חלוקתה לתת-מדינות. תחת מנהיגותו של אטאטורק היא שינתה את מעמדה. לאחר שהדפה את הפלישה היוונית היא הופיעה "כאדם צעיר במלוא כוחו; ובמקום השנאה שהקיפה אותה מצד שכניה הקרובים והרחוקים

הישגיו האסטרטגיים של אטאטורק נתנו ביטוי לתפיסת עולמו הריאליסטית של דוד בן-גוריון. תפיסה זו התבססה על ההנחה שמערכות היחסים בזירה הבינלאומית מעוצבות על בסיס של אינטרסים וכוח.

בכוחות עצמו; שליט יחיד מתוך אימון וחובת העם המקיים אמונתו בדמוקרטיה ובחירות — כזה היה אתא תורק, שחידש נעורי העם התורכי, הבטיח עצמאותו ושלמותו, הציל אותו מהמורשה הרקובה של ימי הביניים והתווה לו דרך בטוחה ונאמנה להתקדמות פנימית וחיצונית (בן-גוריון, 1963).

ואכן, גם פרשנים שבחנו את המהפכה של אטאטורק התמקדו בשילוב הנדיר של מנהיגות צבאית וחברתית שניכרו היטב במנהיגותו של אטאטורק. כך כתב דוד סיטון ב־1950 בעיתון 'הבקר':

המהפכה שחולל אתא־טורק [...] קודם כל היא נועדה לשחרר את אנטוליה מעול הכובשים הזרים. תודות לרוח הלאומית העזה שפעמה בלבות העם הטורקי, הצליח מוסטפא כמאל בימים הקשים ביותר שהיו לטורקיה, כשהיא שסועה וקרועה, לגרש מגבולות ארצו את כל הכובשים הזרים שזממו לפורר את המדינה ולחלק את הארץ ביניהם (סיטון, 1950, עמ' 3).

ואולם, ממשיך סיטון, אטאטורק לא ראה בגירוש הזרים את עיקר העיקרים של שאיפותיו. הוא ביקש לחולל מהפכה יסודית בחיי העם הטורקי כדי להבריאו ולחשלו, למען יוכל להפוך לעם נורמלי. כצעד ראשון הוא ביטל את משטר הח'ליפות בארצו. הוא גירש את הסולטאן מקושטא והפריד את הדת מהמדינה, ובכך ביטל את השפעתם של אנשי הדת הקנאים, שהיו אבות החטא של המשטר העות'מאני הרקוב. המהפכה של אטאטורק הקיפה גם תחומים חברתיים, וביניהם שחרור האישה מכבלי הקנאות המוסלמית, טיהור הלשון מיסודות השפה הערבית, הכנסת תהליכים כלכליים שנוסדו באירופה, פתיחת השערים בפני התרבות האירופית. "כל אלה", הוא מסכם, "גרמו להבראתו של העם הטורקי והכנסת רוח חדשה למדינה" (סיטון, 1950, עמ' 3).

עוצמתה המדינית, הצבאית והכלכלית של טורקיה, קשריה ההדוקים עם המערב ובייחוד עם ארצות הברית

הדוגמה השנייה מתייחסת למבצע קדש (אוקטובר 1956). כידוע, המבצע יצא לפועל בשיתוף פעולה עם שתי מעצמות קולוניאליסטיות — בריטניה וצרפת — והוא כוון נגד מדינה מתפתחת בעולם השלישי — מצרים. היו שחששו כי שיתוף פעולה זה יביא לקרע בין מדינות אפריקה ואסיה, שהחלו אז לרקום את הארגון הבינלאומי של המדינות הבלתי מזדהות בראשות מנהיגי מצרים (נאצר), הודו (נהרו) ויוגוסלביה (טיטו). הללו הזכירו את ההחלטות האנטי־ישראליות הקשות שהתקבלו בוועידת מדינות אסיה ואפריקה בבאנדונג שבאינדונזיה ב־1953. הם חששו שעתה תתקבלנה החלטות עוד יותר חמורות כלפי ישראל, אך בפועל כל החששות התבדו. התברר שבקרב מדינות אסיה ואפריקה גברה ההערכה כלפי ישראל בעקבות ניצחונה על מצרים, ואחרי מבצע קדש חלה התקרבות רבה בין עמי אסיה ואפריקה ומדינת ישראל.

כך נהג בן־גוריון גם בסוגיות אסטרטגיות אחרות שעמדו על סדר היום בתקופת כהונתו. למשל, ההחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים בעקבות החלטת עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בדצמבר 1949 ופיתוח האופציה הגרעינית של ישראל.

בן־גוריון ממשיך וכותב במאמרו בעיתון הטורקי:

קשה למצוא במאות האחרונות אף מדינה אחת שחלו בה בזמן קצר כזה תמורות מרחיקות־לכת בתרבותה, בחברתה, במבנה הפנימי, במעמדה הבינלאומי כבתורכיה. מחולל התמורה המחדשת והמחזקת — שמעטות כמוה בתולדות העמים — הוא מוסטפא כמאל [שנודע בשמו] אתא תורק. חייל גאוני, מדינאי עז־רוח ומרחיק ראות; מנהיג נועז וזהיר כאחד, שאינו נרתע מכל קושי למען שחרור וקידום עמו, ואינו משתכר אף פעם מהצלחותיו ונצחונותיו (בן־גוריון, 1963).

בן־גוריון לא הסתפק בכך. הוא הגדיר את אטאטורק:

לוחם אדיר היודע למגר אויב המתנקש בעצמאות עמו ושלמות מולדתו ויודע גם להפוך שונא של אתמול ל ידיד ובעל־ברית בלי לנקום לנטור בעד פגיעות העבר; פטריוט נאמן ומסור שאינו מפחד לעמוד יחיד מול כל העולם, ומסוגל להעלות עמו המפולג והמדוכא והנטוש על ידי מושליו הכושלים — לדרגה עליונה של ליכוד וחירות ואמונה

בפני הנהגת המדינה הובאה להכרעה תוכנית להמשך הלחימה, על מנת להביא לכיבוש אזור ירושלים העתיקה, בית לחם וחברון. התוכנית לא מומשה בסופו של דבר. מכיוון שמדובר היה בהשתלטות על שטח שהוגדר "נחלת אבות", התגלעה בהנהגת המדינה מחלוקת קשה בשאלה מי אחראי לכך שהתוכנית לא מומשה. בן-גוריון, כידוע, הצמיד ל"מחדל" זה את צמד המלים "בכיה לדורות" והאשים את יריבו הפוליטי משה שרת באחריות לכך (משה שרת ומורשתו, ל"ת)

בין כך ובין כך, עצם העובדה שהנהגת המדינה ראתה בהמשך המלחמה וההשתלטות על שטחים נוספים אפשרות מעידה על כך שבתום המלחמה הצד הערבי נמצא במצב נחות בהרבה מזה של צה"ל. הצד הערבי היה מודע היטב לעובדה שצה"ל נמצא בעמדת עליונות מעליו, ומוטב לו למחר ולהביא להפסקת המלחמה מוקדם ככל האפשר.

בן-גוריון היה שותף לשמחת הניצחון אך גם חשש ממנה. הוא חשש שהיא תוביל את היישוב ואת ההנהגה לזחיות דעת ולביטחון מופרז ביכולות של צה"ל. ההערכה שרווחה בקרב חוגים רבים בהנהגת המדינה התבססה על הנחת עבודה גיונית לכאורה: אם יישוב קטן בעל משאבים מוגבלים ופחותים בהרבה מאלה של שבע מדינות ערב שיצאו להילחם בנו הצליח להביס את הצד הערבי, אפשר להביט לעבר העתיד במידה רבה של ביטחון.

יש להניח, כך סברו רבים ביישוב ובהנהגה, שחלוף הזמן פועל לטובת מדינת ישראל. במשך הזמן תבוא עלייה גדולה לישראל וניתן יהיה להגביר את עוצמתו של צה"ל. סיום המלחמה וחתירת הסכמי שביתת הנשק יובילו קרוב לוודאי את מעצמות המערב להסיר, לפחות חלקית, מעל ישראל את אמברגו הנשק. ומעל הכול – תבוסתן של מדינות ערב תרתיע אותן ממחשבה על מלחמה שבוודאי תסתיים בתבוסה ערבית נוספת. כאמור, בן-גוריון חשש מאוד מהלך רוח זה. הוא ראה בכך סכנה ממשית של השתלטות אווירה של זחיות דעת ושננות בקרב הרשויות המופקדות על ביטחון המדינה. הוא היה נחוש בדעתו להיאבק בתופעה זו, ולשם כך בנה מערכת טיעונים שאמורה הייתה להתמודד עם הסכנה שראה לנגד עיניו.

המלחמה, כך טען בן-גוריון, היא תופעה אינהרנטית בהיסטוריה האנושית. תולדות האנושות, כך ניתן להבין מדבריו, הן למעשה סיפור מתמשך של מלחמות שביניהן יש הפוגות. לקביעה זו אופי אוניברסלי, והיא נכונה על אחת כמה וכמה בהקשר הישראלי-ערבי:

ואופייה הדמוקרטי הפכו את הקשרים עימה לנכס אסטרטגי עבור מדינת ישראל בשנות ה־50. על רקע עליית הלאומנות הערבית בראשות נשיא מצרים נאצר ומדיניות הבידוד והחרם שהטילו מדינות ערב על ישראל יזם בן-גוריון את ברית הפריפריה, שכללה בין השאר את טורקיה, מרוקו אתיופיה ואיראן.

טורקיה הייתה המדינה המוסלמית הראשונה שהכירה בישראל דה פקטו במאוס 1949.

טורקיה הייתה המדינה המוסלמית הראשונה שהכירה בישראל דה פקטו במאוס 1949. עוד קודם לכן היא אפשרה עלייה של יהודי טורקיה למדינת ישראל, הגם שידעה כי הדבר עלול לפגוע ביחסיה עם מדינות ערב. מאוחר יותר אפשרה טורקיה פתיחת קונסוליה ישראלית במדינה ומינוי ציר טורקי בישראל. ניצחונה של ישראל על מדינות ערב היה מרכיב מרכזי בהידוק הקשרים בין שתי המדינות (לרמן, 1950; פודה, 2022, עמ' 296).

החשש של בן-גוריון מפני עליית "אטאטורק ערבי"

להערצתו של דוד בן-גוריון כלפי אטאטורק ומנהיגותו היה הקשר משמעותי מאוד, מנקודת ראותו, בנוגע לעימות הישראלי-ערבי. כדי להבין זאת יש לחזור לתקופה שלאחר מלחמת העצמאות ולאתגרים שהיא הציבה בפני מקבלי החלטות, ובראשם בן-גוריון. חודשים ספורים לאחר סיומה של מלחמת העצמאות מוצא עצמו בן-גוריון בעמדת מיעוט מול חבריו להנהגה ורובו המכריע של הציבור. בכל אשר יפנה הוא רואה מסביבו תחושות של סיפוק, שמחה וגאווה על הניצחון הגדול שהושג. כל זה כמובן לצד כאב גדול על המחיר הכבד ששילם היישוב כדי להשיג ניצחון זה. גם בן-גוריון היה שותף לתחושת הסיפוק מן הניצחון שהושג.

לא יכול היה להיות ספק שמדובר כאן ב"ניצחון מוחלט". בתום המלחמה התברר שצה"ל שולט על שטח הגדול ב־25 אחוזים מזה שהוקצה למדינה היהודית במסגרת תוכנית החלוקה שאושרה בעצרת הכללית של האו"ם ב־29 בנובמבר 1947. מעבר לכך, בתום המלחמה התברר כי יותר מ־700 אלף ערביי ארץ ישראל עזבו את הארץ והפכו לפליטים במדינות ערב השכנות, ובכך אפשרו ליישוב היהודי להגשים את החלום של הקמת מדינה יהודית דמוקרטית בעלת רוב יהודי מוצק. בתום המלחמה היו הצבאות של ישראל ושל מדינות ערב מותשים, אולם צה"ל היה במצב שבו יכול היה להמשיך במלחמה ולהשתלט על שטחים נוספים.

[אתם מאמינים ב] קץ המלחמה. הוא תוהה במעין דרשיח וירטואלי עם המאמינים בשלום. [אתם יודעים היטב ש] גם אם המלחמה תיגמר עכשיו [באורח פורמלי] ו[גם] אם יכרת [הסכם] שלום, [תופעת המלחמה תימשך. ההוכחה לכך היא פשוטה]: האם יש מלחמה שלא היה לפניו שלום? [בן-גוריון, 1948].

הסכמי שביתת הנשק, מבהיר בן-גוריון לציבור, אינם מבטיחים את השלום: "ואם מי שהוא ישאל אותי, היתכן שבעוד חצי שנה תהיה מלחמה? אני לא אגיד: לא (דברי הכנסת, 1949, עמ' 305). התקופה שבה אנו נמצאים, אומר בן-גוריון, "היא רק הפוגה בינינו לבין מדינות ערב" [בן-גוריון, 1949].

קביעה היסטורית זו, כך סבר בן-גוריון, נכונה לגבי החברה האנושית. על אחת כמה וכמה היא נכונה לגבי יחסינו עם העולם הערבי לאחר מלחמת העצמאות. הוא הטיל ספק בהערכה המתנשאת משהו, שאומצה על ידי רבים ביישוב, שתוצאות המלחמה יובילו את מדינות ערב לזנוח את דרך המלחמה ולבחור בדרך השלום. תפיסה זו ביטאה בעיניו דרך מחשבה מערבית, ובאחד מנאומיו אמר:

אין להניח שכישלונם [של הערבים במלחמת העצמאות] ירתיע אותם מרצונם לעקור אותנו מארצנו. הם סבורים, ואין זו סברה שאין לה שחר, שהזמן הוא לצידם, ואין להם סיבה למחר. יש להם הרבה זמן. יש להם דוגמה מאלפת מהארץ הזאת – כיבוש נושאי הצלב במאה ה-11. קמה מדינה נוצרית, התקיימה עשרות שנים, ולבסוף העולם האסלאמי התגבר עליה ועקר אותה מן השורש [בן-גוריון, 1955].

במשך שנים רבות עמד בן-גוריון על הצורך שלנו לראות את המציאות לא דרך נקודת מבטם של עמים מערביים, אלא דרך נקודת מבטם של עמי ערב. מה שבעינינו נראה רציונלי ומובן מאליו, הוא הדגיש שוב ושוב, לא נראה כך בהכרח בעולם הערבי. להם יש קודים אחרים של התנהגות, המבוססים במידה רבה על רגשות נקם ושמירת הכבוד: "עמי ערב הוכו על ידינו, הישכחו זאת מהר? שש מאות אלף היכו שלושים מיליון. הישכחו עלבון זה? יש להניח שיש להם רגש כבוד [...] היש ביטחון שלא ירצו להתנקם בנו?" [בן-גוריון, 1948].

מעבר לכך, בן-גוריון סירב לקבל את תחושות הסיפוק העצמי וההערצה שהחלו להתפתח ביישוב כלפי צה"ל

ותפקודו במלחמת העצמאות. הוא סבר שהגורם העיקרי לניצחון במלחמת העצמאות היה הפילוג החמור שהיה בעולם הערבי באותו זמן, ובעיקר בין מצרים וירדן, וכן האופי המושחת של המשטרים הערביים באותן שנים: "ניצחנו לא מפני שצבאנו הוא עושה נפלאות, אלא שהצבא הערבי רקוב. החייב רקבון זה להתמיד? האם לא ייתכן שיקום מוסטאפה כמאל ערבי?" [בן-גוריון, 1948] ואכן בן-גוריון היה אחוז פחדים, אפשר לומר אובססיביים, על רקע תחושת הביטחון העצמי שרווחה במדינה לאחר המלחמה. הוא מתח ביקורת חריפה על אלה המזלזלים בערבים ורואים בהם אנשים מפגרים, שלעולם לא יצליחו להתמודד עם האכזריות האנושית של חיילי צה"ל, עם היכולות המדעיות והטכנולוגיות שלהם ובעיקר עם רמת המוטיבציה ונכונות ההקרבה המפעמת בהם: "שכנינו", הוא כותב לרמטכ"ל יגאל ידין באוקטובר 1949, "יש להניח שיהיו אז יותר מוכנים ומלוכדים [...] עלינו לחנך עם לוחם, להכשיר כל איש ואשה, נער וזקן להתגונן בשעת הצורך" [בן-גוריון, 1949].

בן-גוריון חשש שיקום מנהיג ערבי כריזמטי שיאחד את עמי ערב נגד ישראל. תופעה כזו, הזכיר, כבר התרחשה בעבר הרחוק בעולם הערבי. במאה השביעית הופיע לפתע פתאום מוחמד, ובכוח אישיותו הסוחפת ובשורת האמונה הדתית החדשה שנשא עימו "הפך הוא", כדברי בן-גוריון, "כמעט בן לילה, שבטי ערב הבלתי ידועים, חסרי האונים והמפורדים לכו מלוכד, כובש ששינה פני חלק גדול מהעולם מאז ועד היום, וכבש לתרבות הערבית כיבושים שאין כדוגמתם כמעט בכל תולדות האנושות" [בן-גוריון, 1951]. וכמובן, הדוגמה העיקרית שעמדה לנגד עיניו ברבות מהתבטאויותיו היא זו של כמאל אטאטורק:

הייתי סטודנט בתורכיה לפני מלחמת העולם הראשונה, והכרתי היטב המשטר התורכי הנפסד [...] חשבתי שזוהי מדינה רקובה ונטולת תקווה [...] והנה לפתע [...] קמה בעם רוח חדשה; הופיע איש שלא ידעו שמו [...] והפיח נשמה חדשה בעם התורכי, התקומם על השעבוד שהטילו עליו המנצחים, הכריע את היוונים [...] גירש את כל האוכלוסיה היוונית מאסיה הקטנה, שישבה בה אלפי שנים [...] והתורכים אשר הושפלו עד דכא [...] התעודדו ונעשו אומה בלתי תלויה, גאה ומכובדת [בן-גוריון, 1949].

חששות כאלה רווחו גם בחוגים שונים בישראל. כך כתב מומחה לעולם הערבי בדצמבר 1952:

הכוח של מדינת ישראל וחששות כבדים מפני צעדים שידרדרו את מדינת ישראל בכיוון של עימות צבאי. התבטאויותיו של בן-גוריון על אטאטורק חושפות באורח חד-משמעי את השניות הזו באישיותו ובתפיסת עולמו המדינית. ניתן בהן ביטוי לאמונה שבכל עם נצורים כוחות אדירים. הנהגה חכמה ומרחיקת ראות נמדדת בין השאר בכך שהיא מכירה היטב כוחות אלה ויודעת כיצד לעשות בהם שימוש לקידום האינטרסים של המדינה. בתפיסה זו גלומה גם האמונה שגם כאשר אומות נמצאות במצבים של שפל, כפי שהייתה טורקיה טרם התבססות מנהיגותו של אטאטורק, אל להן ליפול לתהומות של ייאוש. מנהיגות חכמה ויעילה תוכל להוציא אותן מן המצר ולקדם את מעמדן, כפי שעשה אטאטורק. במקביל, התבטאויותיו של בן-גוריון כלפי אישיותו ומנהיגותו של אטאטורק נותנות ביטוי להיבטים הזהירים, ניתן לומר אפילו מפוכדים, באישיותו ובמנהיגותו של בן-גוריון. אל הימים הקשים של הכרזת המדינה והמלחמה מול מדינות ערב הוא מגיע מפוכח לחלוטין מן האשליה שניתן להגיע להסדר שלום עם העולם הערבי. בארכיון העצום שהותיר אחריו נחשף תיעוד נרחב על מגעיו עם מנהיגים ערבים, במטרה לכונן שלום ורגיעה בישראל. לדבריו, הוא הציג בפניהם נוסחת הסדר שתטיב גם עימם וגם עם מדינת ישראל. שיתוף פעולה בין שני העמים – כאשר מצד אחד מדינת ישראל תורמת ידע טכנולוגי וקדמה מדעית והעולם הערבי מביא משאבי טבע וכוח אדם – יביא לשגשוג ופריחה באזור לטובת שני העמים. מה רבה הייתה אכזבתו של בן-גוריון כאשר גם אישים הנחשבים למתונים בעולם הערבי, ובראשם מוסא אל-עלאמי, דחו על הסף את הצעותיו:

כמו כל הציונים לפנים האמנתי גם אני בתיאוריה שעבודתנו מביאה ברכה לעמי ערב [...] אז תמים הייתי לחשוב שהערבים חושבים כמונו [...] ובאתי בדברים עם מנהיגים ערביים בארץ ובכל הארצות השכנות [...] [ואולם] ערבי אחד, איש משכיל וישר [מוסא אל-עלאמי] [...] כאשר דיברתי אתו על הברכה שההתיישבות שלנו מביאה להם, אמר לי: זה נכון, אבל איננו רוצים בברכה זו. אנו בוחרים שהארץ תישאר עניה, דלה וריקה, עד שאנחנו נלמד לעשות מה שאתם עושים. יידרשו עוד מאה שנה – נחכה עוד מאה שנה (דברי הכנסת, 1960).

על רקע תמונת מצב זו הקפיד בן-גוריון, לאורך כל שנות כהונתו, להזהיר את גורמי הביטחון מפני שאננות, זחיחות

טורקיה משמשת, מבחינות רבות, מופת למשטרים בארצות-ערב. במצרים, בסוריה ובעיראק שולט עתה הצבא במישרין, ללא כל הסוואה; [...] ובירדן משמש הלגיון כנושא השלטון האמיתי מאחורי הקלעים. הגנרל נגיב דוגל בראפורמות מופלגות [...] גם [שליטי סוריה ועיראק] מעונינים, כביכול, להקים משטרים כמאליסטיים" (חירם, 1952, עמ' 2).

בן-גוריון הקפיד, לאורך כל שנות כהונתו, להזהיר את גורמי הביטחון מפני שאננות, זחיחות דעת, ביטחון עצמי מופרז, זלזול ביכולותיו של האויב והעצמה חסרת מעצורים של יכולותינו הצבאיות.

זמן קצר לאחר שגמאל עבד אל-נאצר תפס את השלטון במצרים במסגרת הפיכת הקצינים החופשיים, החלה להתגבש אצל בן-גוריון ההכרה שנאצר הוא מנהיג בסדר גודל של אטאטורק. הוא העריך שבזכות החזון שהוא מביא עימו והכריזמה העצומה שלו יש בו את היכולת לאחד את מדינות ערב תחת הנהגתו. אם כך יקרה, חשש בן-גוריון, תעמוד מדינת ישראל בסכנה אמיתית לקיומה, והוא מתוודה באחד מנאומיו לאחר מבצע קדש:

מאוד חששתי שאיש כזה [כמו כמאל אטאטורק] יכול לקום גם בקרב עמי ערב. וקם איש כזה ויש כרגע מוקד אישי לשאיפות הטבעיות של עמי ערב, וזהו גמאל עבד אל נאצר [...] הוא נעשה לתוחלת, נושא התקווה, של התאחדות והתעצמות עמי ערב. ואחת המטרות שלו, אם כי לא היחידה – השמדת מדינת ישראל" (בן-גוריון, 1958).

סיכום ומסקנות

הדין סביב אישיותו ומנהיגותו של אטאטורק והסכנות שמנהיג כמוהו יעלה לשלטון בעולם הערבי מציג רבדים מגוונים אשר למנהיגותו של דוד בן-גוריון ולמשמעויותיה לימינו אלה.

באישיותו של בן-גוריון התמזגו שתי תכונות אופי שלכאורה סותרות זו את זו: מצד אחד הוא היה מנהיג נועז, באורח שלעיתים נראה בעיני רבים כהליכה בכיוון הרפתקני הרחק מעבר ליכולותיה של מדינת ישראל. מצד שני הוא מגלם באישיותו גם הכרה עמוקה במגבלות

משוכנע, שחבריו ינטשו אותו. התוצאה היא, שיחידה של צה"ל מגיבה במלוכד על האש. והיחידה המצרית מגיבה בהתפוררות [...] המלחמה תובעת פעולה קבוצתית (שלום, 2023, עמ' 96-97).

זחיחות הדעת של ההנהגה המדינית והצבאית בישראל נמשכה גם בשנים שלאחר מכן ועד ימינו אלה ממש. היא זו שהביאה להתקבעות ההערכה במערכת הביטחון של ישראל ש"חמאס מורתע" (זיתון וחלבי, 2023). הערכה זו היוותה את הבסיס לתחושת השאננות שקדמה למתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023. תחושת הביטחון העצמי לא פסחה גם על גבולה הצפוני של מדינת ישראל, והיא זו שהובילה למדיניות ההכלה מול ההתעצמות האדירה של חזבאללה, שסיכנה מאוד את מדינת ישראל, ולקביעה שהשתמעה מדברי שר הביטחון לשעבר בוגי יעלון, שאין צורך לדאוג שכן "הרקטות יחלידו" (חרל"פ, 2024). התרעותיו של בן-גוריון לאחר מלחמת העצמאות ובכל שנות כהונתו מפני הסכנה שמנהיג בן דמותו של אטאטורק יעלה לשלטון באחת ממדינות ערב ויאחד את מדינות ערב בפעולה צבאית נגד ישראל היא אחת הדוגמאות לזהירות הרבה שאפינה את מנהיגותו. זהירות זו היא שהביאה את גורמי הביטחון בישראל להתכונן היטב לעימות עם האויב הערבי, ובשום פנים ואופן לא לזלזל ביכולותיו. תפיסת עולם זו היא שהנחילה לישראל ניצחונות בשדה הקרב, הישגים אסטרטגיים ותקופות ארוכות יחסית של רגיעה, שאפשרו למדינה לפתח את כלכלתה ולממש מערכת הרתעה אסטרטגית המעניקה לה ביטחון גם בימינו אלה. מצערת העובדה שחלק ממנהיגי ישראל אחרי בן-גוריון לא אימצו את מאפייני מנהיגותו ואת דרכי הפעולה שלו.

פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר (אמריטוס) במכון למחקרי ביטחון לאומי ופרופ' אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי, והאופציה הגרעינית של ישראל. zakis@inss.org.il

דעת, ביטחון עצמי מופרז, זלזול ביכולותיו של האויב והעצמה חסרת מעצורים של יכולותינו הצבאיות. היה זה בן-גוריון שהתריע מעל כל במה שעסקת הנשק הצ'כית-מצרית מסכנת את עצם קיומה של מדינת ישראל. הוא היה זה שהפך את פעילות המדענים הגרמנים במצרים בראשית שנות ה-60 לאיום חמור על מדינת ישראל, הגם שרבים במערכת הביטחון נטו להקל ראש במידת חומרתה.

בתום מלחמת ששת הימים והניצחון הצבאי הגדול שנלווה אליה ניתן היה לעמוד על חסרונה של מנהיגות בסדר גודל של בן-גוריון. לראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול לא הייתה היכולת לרסן את האופוריה האדירה שפרצה בבת אחת, לאחר שהתברר כי צה"ל הצליח להביס שלוש מדינות ערביות – מצרים, סוריה וירדן – ולהשתלט על שטחים נרחבים: חצי האי סיני, יהודה ושומרון ורמת הגולן.

אחרי המלחמה אמר האלוף עזר ויצמן, אז ראש אגף מבצעים:

אני חושב שלערבים יש הרבה תכונות יפות משלהם [...] אבל ביחס לכושם המלחמתי זה עניין אחר [...] הגיע הזמן שיבינו שמלחמה זה לא בשבילים [...] כבר היום אתה רואה יהודים פה ושם שנופל עליהם פחד הגויים. שנפסיק לפחד כבר פעם אחת מהגויים, שנתחיל להבין שהעולם פוחד מאתנו יותר, כי הוא יודע את גדולתנו הרבה יותר משאנו יודעים אותה (יעלון, 2017, עמ' 97-98).

האלוף יהושפט הרכבי הרחיק מעבר לכך וקבע:

מלחמה היא פעולה חברתית. יכולתה של אומה להילחם תלויה, במידה רבה, ביכולתם של אזרחיה לפעול יחד. האומה המצרית אינה אורגניזם [מאוחד], אלא המון של יחידים, הפועלים כיחידים, לפי האינטרסים האישיים שלהם, ולא כקבוצה, לפי רעיונות קולקטיביים. לכן אין הם מסוגלים [לנהל] מלחמה יעילה (שלום, 2023, עמ' 96).

במקום אחר הוא אמר דברים דומים:

בחברה הערבית, אין כמעט אחדות. כל אחד פועל למען עצמו ומרגיש זרות כלפי האחרים [...] בצה"ל כל חייל בטוח [שאם ייפצע] חבריו לא ישאירו אותו בשדה הקרב. החייל המצרי

מקורות

בן-גוריון, ד' (1948, 27 בנובמבר). **יומן בן-גוריון**. ארכיון בן-גוריון.
בן-גוריון, ד' (1949, 5 באפריל). **נאום**. תיק נאומים, ארכיון בן-גוריון.
בן-גוריון, ד' (1949, 26 באפריל). **יומן בן-גוריון**. ארכיון בן-גוריון.
בן-גוריון, ד' (1949, 27 באוקטובר). **מכתב בן-גוריון אל הרמטכ"ל ידן**. ארכיון צה"ל, 1340/93/13.
בן-גוריון, ד' (1951, 18 באוקטובר). **נאום**. תיק נאומים, ארכיון בן-גוריון.
בן-גוריון, ד' (1958, 11 בספטמבר). **נאום**. מרכז מפא"י.

לרמן, ה' (1950, 28 באפריל). תורכיה וישראל. **הד המזרח**, עמ' 5 (מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית). <https://tinyurl.com/5n7f5ten>.
 משה שרת ומורשתו (ל"ת). **נספח בכייה לדורות 1948-2013**. אתר העמותה למורשת משה שרת. <https://tinyurl.com/39r8dnts>.
 סיטון, ד' (1950, 26 במאי). תורכיה נכנסה למסלול הדמוקרטי. **הבקר**. <https://tinyurl.com/vewt3fwh>.
 פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**, עמ' 296. עם עובד.
 שלום, ז' (1995). **דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949-1956**, עמ' 155-156. המרכז למורשת בן גוריון.
 שלום, ז' (2023). שורשי "הקונספציה" ערב מלחמת יום הכיפורים: נאום שר הביטחון משה דיין בפני בכירי מערכת הביטחון, 17 ביולי 1973. **עדכן אסטרטגי**, 26(3), 89-102. <https://tinyurl.com/mpb87j2w>

בן-גוריון, ד' (1963, 10 בנובמבר). **מאמר בעיתון טורקי**. פריט מס' 8236, ארכיון בן-גוריון.
 דברי הכנסת (1949, 4 באפריל). **השיבה העשרים של הכנסת הראשונה**, עמ' 305. <https://tinyurl.com/4tj3xbhw>.
 דברי הכנסת (1960, 22 בפברואר). **השיבה החמישים וחמש של הכנסת הרביעית**, עמ' 667. <https://tinyurl.com/bdn9nssr>.
 זיתון, י' וחלבי, ע' (2023, 7 באוקטובר). **בימים שלפני מתקפת הפתע: בכירים בצה"ל אמרו לדרג המדיני שחמאס מורתע**. <https://tinyurl.com/3e53e598>. Ynet.
 חירם, א' (1952, 26 בדצמבר). אתאטורק – מופת לשליטי ערב. **הארץ**, עמ' 2. <https://tinyurl.com/4bbwetza>.
 חרל"פ, ש' (2024, 17 ביוני). **הרקטות לא החלידו – הן אפילו השתכללו**. <https://tinyurl.com/57y4763v>. Ynet.
 יעלון, מ' (2017). מלחמת ששת הימים: הניצחון שהביא לקיבעון. בתוך ק' מיכאל, ג' סיבוני וע' קורץ (עורכים). **שישה ימים וחמישים שנה** (עמ' 97-104). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/3jf4utrux>